УДК 811.161.2’373.2:001.4

Л. Б. Думанська

Полісемія в українській архітектурній термінології

У статті проаналізовано явище полісемії у сучасній українській архітектурній термінології. На основі аналізу семантичної структури багатозначних лексем в архітектурній терміносистемі виділено зовнішню і внутрішню полісемію; досліджено джерела її виникнення та особливості функціонування.
Ключові слова: українська архітектурна термінологія, внутрішня полісемія, зовнішня полісемія, метафора, метонімія.

В статье проанализировано явление полисемии в современной украинской архитектурной терминологии. На основании анализа семантической структуры многозначных лексем в архитектурной терминосистеме выделены внешняя и внутренняя полисемия; исследованы источники ее возникновения и особенности функционирования.
Ключевые слова: украинская архитектурная терминология, внутренняя полисемия, внешняя полисемия, метафора, метонимия.

In the article the phenomenon "polysemy" in modern Ukrainian architectural terminology was analysed. On the basis of the analysis of semantical structure of polysemantic lexemes in architectural terminology outer and inner polysemy were identified; the sources of its appearance and the peculiarities of its functioning were researched.
Key words: Ukrainian architectural terminology, outer polysemy, inner polysemy, metaphor, metonymy.

У сучасному вітчизняному мовознавстві проблема теорії терміна посідає одне з центральних місць. Актуальність цієї проблеми пояснюється соціальною значущістю термінологічних номінацій, які репрезентують концептуальні знання у спеціальних сферах спілкування та фіксують поступальний розвиток наукових знань.

На шляху становлення та формування терміносистем різних галузей знань відбуваються певні лексико-семантичні процеси, що впливають на подальше функціонування термінів в умовах відповідного контексту.

У сучасному українському термінознавстві питання семантичної організації термінології, зокрема полісемії, є дискусійним і вимагає дослідження на матеріалі різних терміносистем.

Як відомо, однією з основних ознак терміна є прагнення останнього до однозначності. Проте ця властивість терміна має відносний характер, оскільки термінологічна одиниця є членом не тільки певної терміносистеми, а й загальномовної. Явище полісемії термінів у межах однієї терміносистеми є небажаним, проте такі явища у термінології на практиці трапляються досить часто. Кожна наука намагається максимально впорядкувати термінологію, якою вона користується, і, встановивши однозначне співвідношення між словом та термінованим поняттям, досягти максимальної точності та лаконічності кожного терміна. Проте ця властивість терміна має відносний характер, тому що в процесі пізнання навколишнього світу виникають нові поняття, що відбиваються в мові, в тому числі і в полісемії слова. Термін повинен відповідати різним вимогам, що нерідко заперечують одна одну. Наприклад, прагнення створити точніший термін призводить до збільшення кількості терміноелементів, що суперечить лаконічності.

Явище полісемії привертає увагу науковців і як оригінальний аспект функціонування лексеми в мовній системі, і як цікавий предмет лінгвістичних досліджень. Семантичні та лексико-граматичні процеси у сучасному термінознавстві стали об'єктом дослідницької уваги багатьох мовознавців. Загальні питання багатозначності та її ролі у формуванні терміносистем у своїх працях розглядали Б. М. Головін [1], В. П. Даниленко [2], В. В. Виноградов [3], Д. С. Лотте [4], А. В. Крижанівська [5], О. В. Суперанська [6], Т. В. Михайлова [7] та інші. Проблема полісемії терміноодиниць у галузевих терміносистемах неодноразово розглядалася у наукових працях вітчизняних лінгвістів, зокрема Л. О. Симоненко, Л. В. Мурашко, Н. А. Цимбал, Н. В. Руколянської, С. М. Дорошенко, Л. Д. Малевич та інших. Оскільки питання семантичної організації української архітектурної термінології (УАТ) розглядалися побіжно, вважаємо актуальним наше дослідження як для термінологів, так і для фахівців сфери архітектури.

Метою наукової розвідки є дослідження явища полісемії у сучасній українській архітектурній термінології. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити різновиди багатозначних лексем; 2) з'ясувати причини появи полісемії в УАТ.

Матеріалом дослідження послужили термінологічні одиниці на позначення архітектурних елементів, будівель та споруд різного призначення, фрагментів міської забудови, конструктивних прийомів, мистецьких напрямів, які зафіксовані у загальних і галузевих

словниках, енциклопедіях, підручниках, посібниках, довідниках, фахових працях з архітектури.

Явище полісемії виявляється як у загальновживаній лексиці, так і в термінологічній, проте функціонування багатозначних лексем в обох різновидах мови має певні відмінності. У загальнолітературній мові багатозначність є закономірною і "пов'язана з тим, що слово є асиметричною одиницею, тобто такою, у якій немає повної симетрії між планом змісту і планом вираження: не кожній одиниці смислу відповідає окрема одиниця мови – слово, інакше кажучи: одне слово може мати кілька пов'язаних між собою значень" [8, с. 22]. У сучасній лінгвістиці полісемію трактують як "наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об'єктів позначення" [9, с. 465].

Полісемія у термінологічній лексиці вважається небажаною і, на думку Д. С. Лотте, створює неточність терміносистеми [4, с. 15]. Однак у термінології "не можна надовго зберегти однозначність, тому що людські знання про навколишній світ весь час поповнюються, в процесі пізнання виникають нові поняття, які потребують словесного вираження, тобто вони відбиваються в мові, в тому числі і в полісемії слова" [10, с. 27], таким чином сприяючи розвиткові понятєвої системи певної галузі знань. Багатозначний термін інтерпретується як структурована одиниця, в якій кожний з її лексико-семантичних варіантів посідає точно визначене місце, тобто між значеннями багатозначної одиниці існує певний семантичний зв'язок.

Дослідження УАТ дозволило виділити три різновиди полісемії: зовнішню (міжсистемну, міжгалузеву, експліцитну), внутрішню (внутрішньосистемну, імпліцитну) та міжсистемну. Під зовнішньою полісемією розуміємо багатозначність загальновживаного слова, один чи декілька лексико-семантичних варіантів якого мають термінологічне значення. Багатозначні терміни в архітектурній терміносистемі утворюються шляхом термінологізації загальновживаних слів. Навіть за умови, коли загальновживане слово набуває термінологічного значення, воно вже стає двозначним. Термінологічне значення вичленовується на правах лексико-семантичного варіанта, який розвивається на основі суміжності ознак того, що вже позначено в попередньому значенні слова, і нового, що позначається. Такий процес у лінгвістиці зображають як тричленну структуру: В – П – Р, де В – вихідне слово, Р – результат, а П – проміжне поняття, спільне для В і Р [11, с. 484]. Наприклад, архітектурний термін *каскад* об'єднує загальномовне значення "природний або штучний

водоспад, що спадає уступами, або система таких водоспадів" [ВТС, с. 230] і термінологічне "група послідовно з'єднаних однотипних пристроїв, споруд" [УТСБТ, с. 200]; в основі номінації терміна *подушка* – загальномовне значення "м'яка прокладка, прямокутна в плані" [ВТС, с. 404] і термінологічне значення "бік іонічної волюти" [АММТП, с. 335]; "частина збірного стрічкового фундаменту" [УТСБТ, с. 348]; термін *ребро* має спільну сему із загальновживаним словом "дугоподібний скелетний утвір" [ВТС, с. 493] і термінологічне значення "частина кістяка якоїсь споруди або предмета, що підтримує чи скріплює собою" [ВТС, с. 493]. Слід зазначити, що чим більше компонентів значення збігається з термінованим поняттям, тим більша ймовірність слова стати вербальним виразником цього поняття. Таким чином, особливістю архітектурних термінів *каскад, подушка, ребро* є їх мотивованість, яку прийнято вважати позитивною властивістю терміна, тому що мотивовані терміни правильно орієнтують на зміст відповідного поняття наукової галузі. Слід зазначити, що метафоризація на початковому етапі термінотворення вносить певний відтінок експресивності, яка у процесі функціонування з часом нівелюється.

Значна кількість загальновживаних слів в УАТ є компонентами полісемічних термінів-словосполучень, у яких один з компонентів називає певну реалію архітектури: *стрічкові фундаменти, ритм споруди, підошва амбразури, лоб арки* тощо. На першому етапі метафоризації на основі подібності ознак реалії, яка вже має номінацію, і реалії, яка позначається, синтезується новий ідеальний об'єкт. Наприклад, на першому етапі формування архітектурного терміна *крок колон* на основі припущення подібності гетерогенних сутностей спільною ознакою виявилося саме "певна відстань або величина за спрямованого руху". Тому термін *крок колон* отримав дефініцію "відстань між модульними осями колон, які розміщені поруч" [УТСБТ, с. 229].

При внутрішній (імпліцитній) полісемії як твірний, так і похідний терміни (семантична деривація) належать певній терміносистемі. Термінологічній лексиці (в межах терміносистеми) полісемія властива меншою мірою, ніж загальновживаній. Це пов'язано з лінгвістичною природою терміна як типу мовного знака, якому властива тенденція до однозначності. Для внутрішньої полісемії УАТ характерні в основному метонімічні перенесення значення, що ґрунтуються на суміжності предметів та явищ, таким чином, пов'язані з вихідним значенням не окремими ознаками, а всім обсягом значення [12,

с. 87]. Метонімічним перенесенням властива низька експресивність, стилістична нейтральність та висока номінативність.

Найбільш продуктивним в УАТ є метонімічне перенесення у сфері іменника, яке представлене моделями каузальної метонімії:

1) "галузь знань чи науки" – "сукупність об'єктів": *архітектура* – "мистецтво проектування, спорудження та художнього оздоблення будов; будівельне мистецтво" [СУМ, с. 271] та "характер, стиль будови" [СУМ, с. 271];

2) "дія" – "місце дії" – "об'єкт": *будівництво* – "дія за значенням будувати" [СУМ, с. 669], "місце, де здійснюється будування" [СУМ, с. 668], "споруджувана будівля" [СУМ, с. 668];

3) "дія" – "результат дії": *акцентування* – "дія, що означає виділення, підкреслення або збагачення архітектурної форми, що досягається засобами ритму, контрасту, кольором, фактурою" [АММТП, с. 18] і "результат, назва композиційного прийому" [АММТП, с. 18];

4) "дія" – "місце дії" – "предмет (результат)": *будова* – "дія за значенням *будувати"* [СУМ, с. 669], "місце, де відбувається будівництво" [СУМ, с. 669], "кам'яна, дерев'яна та ін. споруда для житла, господарських потреб" [СУМ, с. 669].

Деякі архітектурні терміни утворені за просторовою суміжністю. Наприклад, термін *гардероб* має дефініцію "приміщення у громадській будівлі для короткочасного зберігання головних уборів і верхнього одягу" [АММТП, с. 110], яка утворилася шляхом метонімічного перенесення на основі слова *гардероб* "велика шафа для одягу і постільних речей" [АММТП, с. 110]. За аналогічною схемою утворено архітектурний термін *диван*, що отримав дефініції "1) приміщення для гостей у стародавньому східному будинку; 2) споруда для судової установи у країнах мусульманського Сходу" [АММТП, с. 144].

Окрім внутрішньосистемної та зовнішньосистемної полісемії, в УАТ виявлено міжсистемну полісемію, яка виникає внаслідок уживання певного терміна в різних наукових сферах із практично незмінним семантичним ядром, але з іншим набором периферійних сем [13, с. 9]. Наприклад, термін *альвеоли* в анатомії має значення "1) міхурці в легенях на кінцях найтонших розгалужень бронхів, куди проходить повітря під час дихання; 2) заглиблення в щелепах, де містяться корені зубів" [СУМ, с. 181]. В архітектурній термінології цей термін використовується із значенням "1) вертикальні дугоподібні в перетині жолобки на стовбурах колон або пілястр; 2) горизонтальні виїмки на базах іонічних колон" [АММТП, с. 193]. Незважаючи на розбіжності у семантиці цих термінів, їх об'єднує спільна сема

"заглиблення (виїмка)". Полісемічний термін *ансамбль* обслуговує декілька терміносистем: 1) у музичному мистецтві – це "група співаків, музикантів або танцюристів, що постійно виступає як єдиний художній колектив; музичний твір або окрема його частина, виконувана кількома музикантами або співаками" [СУМ, с. 220]; 2) у легкій промисловості – це "комплект одягу, костюм із декількох предметів, що постійно доповнюють один одного" [СУМ, с. 220]; 3) в архітектурі – це "гармонійна узгодженість кількох різнорідних об'єктів, просторових осередків, форм і мотивів" [АММТП, с. 28]. Мовознавці радять уникати міжсистемних полісемантів, більш ретельно відслідковувати значення слів і ступінь використання слова в суміжних терміносистемах. На думку Д. С. Лотте, "при створенні нового терміна потрібно враховувати можливості використання певного слова як терміна або терміноелемента в цій термінології, у загальнотехнічній або спорідненій галузевій, а також детально проаналізувати вкладене в слово значення" [3, с. 21].

У результаті дослідження УАТ було виявлено терміни-бісеманти (*рампа* – 1) широкий пандус для проїзду транспорту до вище розташованих споруд або майданчиків; 2) крайня частина театральної сцени або ар'єрсцени у вигляді невисокого бортика, призначеного приховати від глядачів освітлювальні прибори [АММТП, с. 354]) і терміни-полісеманти (*трифорій* – 1) арковий проріз з трьох частин; 2) верхня поздовжня галерея (інколи декоративна), відкрита в центральний неф собору потрійними чи подвійними арковими прорізами; 3) низка потрійних аркових вікон у нефі; 4) подібна до лоджії вузька галерея, яка знаходилась під дахом бокових нефів і освітлювалась із середини собору [АММТП, с. 416]. Проте серед проаналізованих багатозначних лексем переважають ті, що мають два або три значення, наприклад: *амбразура, амвон, анкер, дикастерій, канелюри, католікон, кафедра, кесон, клірос, пантеон, партер, табернакль* тощо.

Таким чином, дослідження явища полісемії в УАТ дозволило сформулювати **висновки**: 1) засоби утворення термінів, умови їх використання і особливості функціонування в спеціальних текстах свідчать про те, що явище полісемії в архітектурній термінології зумовлене лінгвістичними факторами, що полягають у тому, що лексичний склад у порівнянні з кількістю понять, які існують у реальному світі, надзвичайно обмежений. Тому часто терміну, який вже закріплений за певним поняттям, надається нове значення. Крім мовних причин утворення полісемії, існують позамовні фактори –

виникнення нових понять і необхідність їх позначення мовними засобами; 2) загальновживана лексика є постійним джерелом поповнення української архітектурної термінології; 3) полісемію в УАТ найчастіше ілюструють однослівні терміни, зокрема іменники; 4) з-поміж трьох видів полісемії (внутрішньої, зовнішньої та міжсистемної) найпродуктивнішою є зовнішня полісемія; 5) внутрішня полісемія є небажаним явищем, оскільки може зумовити помилкове трактування окремих термінів.

Дослідження полісемії в українській архітектурній термінології сприятиме вдосконаленню термінографічної практики, результатом якої можуть стати навчальні словники для студентів архітектурних факультетів. Вважаємо перспективним подальше вивчення лексико-семантичних процесів, зокрема омонімії, в українській архітектурній термінології.

Література

1. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : Высшая школа, 1987. – 104 с.

2. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.

3. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : АН СССР, 1961. – 158 с.

4. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 639 с.

5. Крижанівська А. В. Склад і структура термінологічної лексики української мови / А. В. Крижанівська, Л. О. Симоненко, Т. І. Панько та ін. ; ред. А. В. Крижанівська. – К. : Наукова думка, 1984. – 196 с.

6. Суперанская А. В. Общая терминология: вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева ; отв. ред. Т. В. Канделаки. – М. : Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2012. – 248 с.

7. Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Михайлова Т. В. – Харків, 2002. – 218 с.

8. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови : навч. посіб. / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вища школа, 1977. – 114 с.

9. Тараненко О. О. Полісемія / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія : ред. В. М. Русанівський та ін. – 2-ге вид. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

10. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології : монографія / Л. О. Симоненко. – К. : Наукова думка, 1991. – 151 с.

11. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 768 с.

12. Черникова Н. В. Метафора и метонимия в аспекте современной неологии / Н. В. Черникова // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 82– 90.

13. Рогач Л. В. Семантична основа лінгвістичних термінів в українській та англійській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Рогач Л. В. – К., 1999. – 20 с.

Список умовних скорочень

1. АММТП – Тимофієнко В. І. Архітектура і монументальне мистецтво : терміни і поняття (словник) / В. І. Тимофієнко. – К. : Головкиївархітектура, 2002. – 472 с.
2. ВТС – Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко, І. А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ "БАО", 2008. – 704 с.
3. СУМ – Словник української мови : у 20 т. – К. : Наукова думка, 2010.

   Т. 1. – 2010. – 911 с.
4. УТСБТ – Український тлумачний словник будівельних термінів / О. М. Лівінський, М. О. Лівінський, О. А. Васильковський та ін. – К. : Українська академія наук, 2006. – 528 с.